

ОКРЕМІ ПИТАННЯ БАБИНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ НА ВОЛИНІ

У статті проаналізовано знахідки з території Волині матеріалів культури багатоваликової кераміки (так званої бабинської культури) наприкінці III – в першій половині II тисячоліття до н.е. Охарактеризовано особливості керамічного комплексу, технологія виготовлення посуду та матеріальна культура «бабинців».

Ключові слова: бабинська культура, культура багатоваликової кераміки, городоцько-здовбицька культура, межановицька культура, стжижовська культура, культура кулястих амфор, тишцінецько-комарівська культура

В кінці III – першій половині II тисячоліття до н. е. на Волині та Волинському Поліссі перебувало населення таких постшнурових культур, як городоцько-здовбицька (ГЗК), межановицька (МК), стжижовська (СК), а також окремі групи культури кулястих амфор (ККА). Імовірно, з XVIII ст. до н.е. тут з'являються носії тишцінецької (ТК) або східнотишцінецької (СТК) (за С. Березанською), а пізніше тишцінецько-комарівської (ТКК) культур. Щоправда, особливих контактів з представниками постшнурових культур у ТКК майже не виявлено. Проте, в етнічній обстановці тогочасної Волині з'являється несподіване культурно-історичне явище – культура багатоваликової кераміки (КБК), або, як її зараз називають, бабинська культура, назва якої походить від найменування найраніше дослідженого поселення – Бабине III [7, 334-43].

Історіографія питання. Пам'ятки КБК були помічені ще в кінці XIX ст. Їх приєднували до пізнього етапу катакомбної культури [14; 20; 15; 16]. Після проведення розкопок на поселенні Бабине III на Нижньому Дніпрі (1951–1954 рр.) з'ясувалося, що відкрито нове культурне явище [6, 28-35; 7]. С. Березанська дійшла висновку про належність пам'яток з багатоваликовою керамікою до окремої культури. Ця дослідниця подала КБК першу зведену характеристику. Ареал поширення КБК частково збігається з територією поширення більш ранніх середньодніпровської та катакомбної культур.

На початку 1980-х років було відомо більше 200 пам'яток з керамікою КБК – переважно поселень та їх слідів. Ці пункти здебільшого відкрито на берегах великих та малих річок, вони часто розташовані на високих, зручних для оборони місцях [7, 335].

Дослідження на Волині. Вже у 80-х роках XX століття стало очевидним, що пам'ятки КБК охоплюють значні території Молдавії, Степової та Лісостепової України (південна частина), басейни Волги та Дону, в Румунії, окремі пункти відомі на Волині. Найбільше скупчення пам'яток виявлено в межиріччі Дніпра та Сіверського Дінця [5, 6].

Ще у 1980-х рр. Д. Козаком під час розкопок в басейні річки Черногузки поблизу с. Городок (Луцький р-н Волинської обл.) було виявлено кераміку КБК. Невелике повідомлення про неї подав С. Ревуцький. Під час масштабних розвідок В. Ткач (м. Дубно) виявив у басейні річки Ікви цілу низку пам'яток з керамікою КБК. У них вона становила, як правило, меншу частину комплексу матеріалів. Разом з нею майже скрізь було знайдено уламки посуду ГЗК, МК, СК [25, 571–709]. Це ж простежувалося і в закритих комплексах під час розкопок в Перевередові Млинівського району Рівненської обл. [22, 77], Волиці-Страклівській Дубнівського р-ну [21, 58-72], Зозові, Жорнові, Здовбиці [24, 127-128; рис. 37, 6; рис. 38, 5].

Територіально найближчими до волинських є пам'ятки з басейну Південного Бугу: Кочержинці, Барецьків, Собківка [5, 8, рис. 1], а також Львівщини, Тернопільщини. Можливо, берегами Південного Бугу (один з ймовірних напрямків) і рухалося населення КБК на північний захід – в басейни Ікви та Стиру. В Острозькому, Здолбунівському районах Рівненщини та на Хмельниччині розвідками О. Позіховського, О. Романчука виявлено низку пам'яток та матеріалів КБК (Остріг, Хорів, Кутянка та ін.). Матеріали КБК зберігаються також у колекціях П. Петровського, О. Кричевського та ін.

Соціально-культурні передумови розвитку КБК. У другій чверті II тис до н. е. панівними на теренах України стають племена культури багатоваликової кераміки, які користувалися в бою легкими колісницями, запряженими кіньми, з колесами на спицях. Це населення продовжувало лінію розвитку індоіранського етносу [19, 18]. Вони мали «жваві контакти» з населенням

ВОЛИНО-ПОДІЛЬСЬКІ АРХЕОЛОГІЧНІ СТУДІЇ

постшнурових та ранньотшинецької культур. Феномен поширення КБК «був яскравим, але нетривалим» [10, 408-412]. Бабинську (КБК) культуру відносять до кінця середньої – початку пізньої доби бронзи (XX–XVI ст. до н. е.) [1, 175; 16, 116]. На території Західної Волині це населення могло з'явитися у XIX–XVIII ст. до н.е.

У цей час фіксуються контакти племен півдня України з Мікенською державою, людністю Центральної Європи. Одним із доказів цього може бути Бассарабський скарб (інша назва – Бородинський), датований XVI ст. до н.е., в якому знаходились зброя та символи влади, виготовлені «збройрами та ювелірами крито-мікенського світу», а також сейминського кола культур [14; 20].

Військова техніка у КБК, як вважають дослідники [19, 18], була на високому рівні: використання бойових колісниць давало значні переваги у військових сутичках (для порівняння: [13, 1-36]). Походження цих груп пов'язують з південним Уралом, звідки «групи воїнів-колісничих... рухалися» Старим Світом, руйнуючи на своєму шляху систему культур доби середньої бронзи. Хоча про використання колісниць у КБК є й інші думки. На території України така доля спіткала утворення пізньої фази катакомбної культури (КК). На базі КК (середньодонська) постає бабинська культура [16, 117]. В її формуванні значну роль відіграло населення харківсько-воронезької катакомбної культури (так само як і стжижовської), яке під впливом доно-волзької абашевської культури колісничих мігрувало на схід України [1, 175].

Знахідки кераміки КБК на Волині. Найбільш вивченим регіоном поширення КБК є Дубенський та Млинівський райони Рівненської обл. (розвідки В. Ткача, Ю. Пшеничного та ін.). За інформацією першовідкривача пам'яток КБК у басейні Ікви В. Ткача, матеріали КБК або подібної до неї синкретичної, виробленої при взаємодії з ГЗК, МК, СК, трапляються на Дубенщині приблизно в 19 пунктах: Тартак-1, Тартак-2, Тараканів-5, Тараканів-8, Клюки-2, Стовець, Семидуби, Дубно-Волиця, Тараканів-2, Дубно-Звірогосподарство, Дубно-Палестина-1, Дубно-Сурмичі-3, Панталія-2, Івання-1, М'ятин-1, Хорупань-1, Аршичин-2, Липа, Костянець [25, 571-709]. Під час розкопок В. Самолюком на поселенні Волиця (Дубно), крім кераміки СК та подібної до ГЗК, знайдено також фрагменти посуду КБК (в об'єктах XIII, XVI) [21, 63-68; рис. 8, 7, 10, 11; рис. 10, 7, 8, 10].

Поблизу с. Перевередів (уроч. Лагор) Млинівського району розкопками І. Свешнікова та В. Коноплі № 2 виявлено матеріали КБК: фрагменти посуду, які становили лише 20% знахідок. Вони знайдені в різних місцях, у т. ч. на дні жител та вогнищ [22, 74-76; рис. 20]. Уламки кераміки КБК були також в засипці поховальної ями над похованням здовбицького етапу біля с. Здовбиця. Крім цього, фрагменти посуду КБК відкрито у вогнищевому скупченні житла № 1 разом з керамікою здовбицького етапу та стжижовської культури та на поселеннях Стадники і Коблин [23, 73, 88], в насипах курганів біля с. Дорогоща [9, мал. 14, 35; мал. 15, 11; мал. 27, 37].

Кераміку КБК виявлено неподалік Луцька в с. Рованці – уроч. Гнідавська Гірка (в об'єктах СК) (роботи ДП «Волинські старожитності», 2009 р.) [11, 101-114], а ще раніше в с. Хрінники Демидівського району на березі Стиру (збори О. Кричевського, П. Петровського) (рис. 2; рис. 3; рис. 4).

Значну увагу дослідженню впливів степових культур Припонтиди на західні терени українського лісостепу за доби бронзи приділив М. Бандрівський. Так, він запропонував виділити Остап'євські пам'ятки у верхньогоринський підваріант у складі південно-західного локального варіанту БК, віднісши до нього пункти Кутянка, Зозів, Жорнів, Торговиця (остання належить до басейну р. Стир) та інші. У курганах поряд з с. Дорогоща знадено окремі фрагменти БК. Курган II, поховання № 1 в Дорогощі М. Бандрівський пропонує віднести до першої фази БК, датуючи її 2300 – 2200 ВС.

М. Бандрівський до виділеної ним Остап'євської групи КБК відносить пам'ятки, досліджувані під час розкопок у таких населених пунктах:

1. с. Зозів в уроч. Кут (Зозів II) Рівненського р-ну Рівненської обл. [24, рис. 37, 6].
2. с. Лагодів Львівської обл. Під час розкопок у 1974 році Л. Крушельницька виявила «чудово орнаментований кубок» КБК [3, 194].
3. с. Перевередів (ур. Лагори) на лівому березі р. Ікви Млинівського району Рівненської обл. – розкопки І. Свешнікова, В. Коноплі у 1975, 1977 р. [23, 78-79].
4. с. Хоростків Гусятинського р-ну Тернопільської обл. У 1989 р. Г. Осовським у кургані 2 (h–1м, D–18 м) під розвалом кам'яної вимостки знайдено рештки похованого з кубком ГЗК висотою 12,5 см та круглою пряжкою з бурштину, яка нагадує кістяні предмети КБК, діаметром 7,5 см.
5. с. Остап'є Підволочиського району Тернопільської обл. Під час розкопок Я. Бриком (1929

р.) в кургані 1 знайдено банкоподібний горщик з наліпними карбованими валиками та кухлик. Скелети лежали скорченими на правому боці головами в протилежні боки. В кургані 2 був фрагмент кераміки КБК з валиком та карбуванням на ньому [3, 195].

6. с. Паликорове Бродівського р-ну Львівської обл. Л. Крушельницька та М. Бандрівський у 1987 р. дослідили найбільший з трьох курганів, висотою 1,4 м, діаметром 35–40 м. На дні поховальної камери були плахи з обгорілого дерева. Виявлено шість уламків кераміки КБК.

7. с. Кутянка Шумського р-ну Тернопільської обл. В підкурганному похованні виявлено кістяну пряжку, пластини з кістки, наконечник стріли.

8. с. Жорнів Дубнівського р-ну Рівненської обл. У 1970 р. І. Сवेशніков розкопав курган висотою 4,03 м, в якому були два людських поховання. В ямі розмірами 2,1x1,17 м знаходилася небіжчиця у скорченому положенні на лівому боці зі складеними перед обличчям руками. Біля черепа лежали два скроневих кільця, на грудях сім мідних пронизок, на поясі – чотири кістяні рурки (можливо, від сопілки). За визначенням Т. Кондукторової, це була жінка біля 60 років з різко видовженим черепом, вузьким лобом, високим та вузьким лицем, ніс вузький з горбинкою, на черепі помічено сліди штучної деформації, відомої з поховань кочівників Поволжя. В похованні 2 знаходився скелет дорослого чоловіка. На руці був мідний дротяний браслет, а поряд – кістяна бляха-пряжка [23, 46-47; 22, 73,74] та невелика двовуха амфора [3, 194-197]. Обидва поховання, напевно, треба віднести до елітних.

9. Торговиця Млинівського р-ну Рівненської обл. Ю. Нікольченком у 1972, 1974 рр. досліджено три кургани. В кургані № 1 (h–4,5 м, D–30x24 м) виявлено скорчені поховання чоловіка та жінки, орієнтованих на північний захід.

Ознайомлення з матеріалами музеїв Західної Волині та доступних приватних колекцій дозволяє припустити, що матеріали, близькі до катакомбної культури (КК) та КБК, знаходяться не лише в межириччі Стиру й Горині, але можуть бути й далі – на захід, аж до Західного Бугу (рис. 1).

Отже, пам'ятки культури багатоваликової кераміки охоплювали різні зони території України – степову, лісостепову. Відомі вони і на теренах Білорусі. В цьому контексті особливо несподіваним є перебування населення КБК на Західній Волині, порівняно густо заселеній у той час носіями ГЗК, МК, СК. Навряд чи прихід іраномовного населення КБК мав тут характер експансії. Кількість їх, швидше всього, була невелика (пункти з керамікою КБК знайдено на півдні Рівненщини: у Дубнівському, Млинівському, Острозькому, Рівненському, Здолбунівському районах). Можна припустити, що стосунки аборигенного та алохтонного населення були здебільшого мирними, але це питання не вивчене і складне. Так, мирне співіснування простежується у відносинах стижовських та бабинських спільнот. Явище такої взаємодії, до певної міри, є феноменальним. Причиною цього можуть бути певні спільні риси етнічного походження, мови тощо. Не менш вражаючим є уміння прийдшого населення адаптуватися до різноманітних екологічних умов [8, 32-39].

Особливості керамічного комплексу КБК. Вважається, що кераміка бабинської культури відзначається «сталими рисами у формі, мотивах, техніці орнаментации та виготовленні» [7, 337]. Не зважаючи на значний ареал поширення КБК, її кераміка зберігала певні традиційні риси, які дозволяють ідентифікувати належні їй комплекси. На периферії ойкумени КБК (у т.ч. на Волині) на риси кераміки впливали сусідні культури, з якими це населення співіснувало або тісно взаємодіяло. Тут вироблялися синкретичні її типи та особливості, своєрідний декор, технологія. Це можна розцінювати як змішані шлюби або як схильність до запозичення гончарами певних прийомів виробництва від сусідніх груп, інших культур. Для ближчого знайомства з керамікою КБК подамо опис її з регіонів, які могли бути пов'язані шляхом міграцій або обміну з Волинню.

Форми кераміки нижньонадніпровського варіанту КБК. С. Березанська кераміку, виявлену на поселенні Бабино III, ділить на дві групи: 1) великі профільовані закриті посудини (переважно горщики) темно-сірого або бурого кольору, підлощені й майже неорнаментовані, лише по вінцю та шийці оздоблені пальцевими або нігтевими вдавленнями; 2) товстостінна кераміка червонуватого кольору – гострореберні посудини та миски з наліпними валиками.

Серед кераміки південно-західного варіанту КБК, відомі вироби з перегином на корпусі, з прямою шийкою та вигином у верхній частині корпусу, посуд з плавним профілем та валиком під вінцем, миски, банкоподібні посудини [5, 9].

С. Березанська також виділила дві групи посуду, що походить з *межириччя Самари та Орелі*: 1) товстостінна, з домішкою крупного піску та чорною не пропеченою смужкою в середині; колір бурий, червонуватий; внутрішня поверхня має тонкі розчеси; 2) кераміка з домішкою дрібного піску, тонкостінна, інколи підлощена. До різновидів кераміки з цієї території нале-

жать: великі посудини біконічної форми з вузьким горлом, короткими відігнутими вінцями, прикрашеними насічками, максимальним розширенням посередині тулуба; вироби «з високою циліндричною шийкою, перегином у верхній третині корпусу», орнаментовані по всьому тулубу прокресленими трикутниками, ялинковим декором; високі банки з профільованим корпусом та злегка виділеними вінцями, які мають декор на вінцях та перегині тулуба [5, 27].

Серед керамічних виробів з Дубенщини найчастіше трапляються біконічні горщики з дугастим або відігнутим назовні вінцем (тип I за В. Ткачем), з прямою або нахиленою до середини шийкою (тип II), з різко нахиленою до середини шийкою. Ручки на горщиках кріпилися зрідка. Менш чисельною формою є миски (півсферичні, конічні та інші) [25, 585-587].

Технологія виготовлення посуду КБК. Поверхня посуду гладка, рідко має сліди згладжування гребінцем, часто на ній помітні сліди подряпин піщинками під час вирівнювання стінок.

В. Ткач, описуючи кераміку КБК Дубенщини, зазначає, що вона досить різноманітна за формами та технологією виготовлення. Зовнішній колір черепка світло-коричневий або світло-сірий, рідше – жовтий або темно-сірий, інколи білий або чорний. На зламі черепки часто тришарові, міцні. Стінки рівні, піщанистої або мучнистої структури. Поверхня часто має царапини від протирання підсушених виробів. Окремі вироби дбайливо вирівняні, підлощені. Як домішка використовувався пісок, дрібний шамот, зрідка подрібнений кремій [25, 587, 588].

Декорування посуду КБК. Орнаментация утворювалася з валиків, пальцевих вдавлень, прокреслених ліній, відтисків шнура. Наявність останнього може вказувати на більш ранній період матеріалів та пам'яток [5, 9]. Декор вкриває або верхню частину виробів, або всю поверхню. Є посудини позбавлені орнаментации [7, 39-40].

В. Самолюк подає такий опис кераміки з поселення Дубно–Волиця: «фрагмент, орнаментований карбованим валиком і скісними лініями. Поверхня бежева з тонкими розчосами (царапинами), в тісті є домішка вапняку або черепашки» [21, 69; рис. 10, 10]. Інший фрагмент з подібним орнаментом має вирівняну поверхню сіро-чорного кольору та аналогічну домішку. Ще один уламок від посудини з низькою циліндричною горловиною прикрашений скісними лініями та насічками по краю вінець. Його поверхня «шерехата, теж сіро-чорна, в тісті домішка черепашки або вапняку» (матеріал з об'єкта XIV) [21, 69]. В об'єкті XIII знайдено фрагменти стінок з підтрикутними в перетині наліпними валиками [21, 65; рис. 8, 7, 10, 11].

Фрагмент кераміки КБК виявлено в Здовбиці (поховання № 1) [24, 112, рис. 38, 5]. На ньому збереглися два валики: один трикутний в перетині з рівними вдавленнями, інший – з округлими. Викликає інтерес ще один фрагмент посудини, знайдений на поселенні Зозів II [24, 112, рис. 39, 1]. Це частина дворучної амфори, орнаментованої рядами горизонтальних відтисків. Не виключено, що цей виріб має синкретичні риси СК та КБК. Розвал горщика КБК виявлено також у Зозові II (в культурному шарі) [24, 110, рис. 37, 6]. Верхній край біконічної посудини закінчується рівними вінцями, на переході вінець в тулуб поверхня прикрашена валиком з округлими відтисками, нижче яких прокреслено кути, заповнені горизонтальними рядами ямок, що йдуть до перегину тулуба амфори.

Таким чином, орнаментация посуду КБК має чітку зональність, складається з валиків (пружків), прокреслених ліній, різних штампів. Валики були наліпні або відтягнуті, вони мають трикутну, півкруглу, плескату, нечітко виражену форму. Оздоблювалися пружки відтисками нігтів, пальців, насічками, штампами, зокрема круглими. Серед прокреслених ліній, якими прикрашено посуд, виділяються тонкі, досить глибокі, широкі. На деяких керамічних виробих декор відсутній.

На шийки та вінця посудин наносилися (накладалися) розчленовані або нерозчленовані валики, робилися насічки по вінцю, наносилися косі лінії, штампи, нігтеві та пальцеві вдавлення на шийці (або вінцях), трубчатий штамп, ряди штампів на вінцях, лінійні прокреслення (паралельні, перехресні). Тулуб виробів здебільшого оздоблений лінійним орнаментом, валиками, овальними відтисками, ялинковим декором.

Декор кераміки з Лагодова (розкопки Л. Крушельницької), Зозова II (дослідження І. Свешнікова), Рованців біля Луцька (роботи ДП «Волинські старожитності») мають певну подібність з керамікою басейну Ікви (рис. 5).

Матеріальна культура КБК. Багато питань, пов'язаних з КБК на території Волині, залишаються маловивченими, незрозумілими, зокрема щодо специфіки господарства. З цього погляду є цікавим перебування населення КБК у басейні середньої течії Ікви – районі, багатому родючими ґрунтами та виходами кременю. Крім того, заплавні луки над Іквою були чудовою кормовою базою для худоби скотарів КБК. Важливо підкреслити, що 1700–1200 рр. до н. е., як показують наслідки палеокліматичних досліджень, був періодом оптимальної зволоженості, що сприяло розвитку землеробства, тваринництва згаданих етносів [12, 27-32; 10].

Однією з прикметних ознак КБК на майже всій території її поширення є кістяні та рогові пояси чоловічі пряжки, а також зразки фаянсового намиста, зафіксовані, зокрема, в жіночих похованнях. Фаянсові намистини відомі також на пам'ятках стжижовської культури – найбільше в Малопольщі (G.Taras). Стосовно поясных пряжок дослідники висловлюють думку, що вони були, крім іншого, знаком влади. Один з таких виробів знайдено в Хрінниках Демидівського району на Рівненщині. Це добре збережений, майстерно зроблений виріб, орнаментований регулярними неглибокими насічками по краях (зберігається у Волинському краєзнавчому музеї) (рис. 6, 2). Подібні кістяні пряжки відомі з с. Чудниця Гощанського р-ну (фонди Острозького ДІКЗ) (рис. 6, 1), з кургану поблизу с. Жорнова на Рівненщині [23, 46, 47; 4, 64; 15, 145; 2, 138-142], з поховань біля с. Стрільче Івано-Франківської обл., Кутянка (Ісерна) Тернопільської обл. [22, 77].

На Південному Бузі на поселенні КБК Кременчук знайдено, крім посуду КБК, рибальський бронзовий гачок, ливарну формочку, круглу кам'яну булаву бородинського типу [5, 9]. На поселенні Зозів II виявлено крем'яний наконечник стріли з черенком, як у КБК, ТКК.

З КБК або катакомбною культурою пов'язують бронзові ножі, виявлені у Звенигороді Львівської обл., Володимирі-Волинському Волинської обл. [22, 77] та ін. місцях [17, рис. 4, 32, 4,5,7].

Висновки. Отже, населення КБК на території Західної Волині було невід'ємним етнічним компонентом, включеним в динамічну систему господарчих, економічних зв'язків з носіями ГЗК, МК, СК, ТКК.

Можна допустити, що пам'ятки КБК займали тут широкий ареал, принаймні, від Західного Бугу до Горині. Не виключено, що кераміка КБК Західної Волині мала свої регіональні особливості, які можна пояснити, зокрема, впливами інших етнічних груп, довшим періодом перебування носіїв цієї культури в названому регіоні, що й зумовило складання дещо відмінного стилю, технологічних особливостей.

1. *Археологія України* / Л. Залізник, О. Моця, В. Зубар та ін.; за ред. Л. Залізника. – К. : Либідь, 2005. – 504 с.

2. *Бандрівський М.* Відкриття пам'яток культури багатоваликів кераміки на Львівщині // *Археологія.* – 1997. – № 1. – С. 138–142.

3. *Бандрівський М.* Вплив Сходу на розвиток спільнот раннього – початку середнього періодів епохи бронзи на заході українського лісостепу // *Записки Наукового товариства імені Шевченка.* – Львів, 2007. – Т. ССЛІІІ. – С. 153–205.

4. *Березанская С.* КМК – культура или керамический стиль // *Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности (ККИО) и культурно-исторической общности многоваликовой керамики (КИОМК).* – Запорожье, 1988. – С. 64.

5. *Березанская С., Отрощенко В., Чередниченко Н., Шарафутдинова Н.* Культуры эпохи бронзы на территории Украины. – К. : Наук. думка, 1986. – 164 с.

6. *Березанская С.* Новые памятники эпохи бронзы и раннего железа в бассейне Сейма // *КСИИМК.* – Вып. 67. – М., 1957. – С. 28–35.

7. *Братченко С.* Пам'ятки багатоваликів кераміки // *Археологія Української РСР.* – К. : Наук. думка, 1971. – С. 334–343.

8. *Бунятян К. П.* Скотарство та спосіб життя // *Археологія.* – 1997. – № 3. – С. 32–39.

9. *Винокур І., Гуцал А., Мегер В.* Дослідження курганів доби бронзи у селі Дорогощі на Волині // *Записки наукового товариства імені Шевченка.* – Львів, 1998. – Том ССХХХV. – С. 433–465.

10. *Давня історія України.* – К. : Наук. думка, 1997. – С.408–412.

11. *Златогорський О., Бардецький А.* Дослідження багатощарового поселення Гнідавська Гірка біля Луцька у 2009 році // *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego.* – Т. XXXI. – Rzeszów, 2010. – S. 101–114.

12. *Іванов І.* Изменение климата Южной Украины в голоцене // *Проблемы археологии Поднепровья.* – Днепропетровск, 1985. – С. 27–32.

13. *Клочко В.І., Пустовалов С.Ж.* До реконструкції озброєння та військової справи катакомбного суспільства Північного Причорномор'я // *Праці Центру пам'яткознавства.* – К., 1992. – Випуск I. – С. 118–141.

14. *Кравцова-Гракова О. А.* Степные Поволжье и Причерноморье в эпоху поздней бронзы / *МИА.* – М., 1955. – № 46. – 168 с.

15. *Литвиненко Р.* Бабинская культура (многоваликовой керамики): плод массовой фантазии или археологическое явление // *Доно-Донецкий регион в эпоху бронзы. Археология восточноевропейской лесостепи.* – Воронеж, 2003. – Вип. 17. – С.145.

16. *Литвиненко Р.* Бабинська культура у фокусі археологічних студій С.Н.Братченка (до 70-річчя вченого) // Археологія. – 2007. – № 3. – С. 116–119.
17. *Маркус І., Охріменко Г.* Озброєння та знаряддя праці населення Західної Волині IV – II тис. до Р.Х.: навчальний посібник. – Луцьк: ВАТ „Волинська обласна друкарня», 2010. – 492 с.
18. *Мешвиренко Р.* До проблеми псаліїв, бойових колісниць і воїнів-колісничих у бабинській культурі // Археологія. – 2005. – № 4. – С. 46.
19. *Отрощенко В.* Євразійський степовий «міст» за доби бронзи (III – II тис. до н. е.) // Взаємозв'язки культур епох бронзи і раннього заліза на території Центральної та Східної Європи. – Київ–Львів, 2009. – С. 17–20.
20. *Попова Т. Б.* Бородинский клад. Государственный исторический музей. – М.: Внешне-торгиздат, [Б. г.] – 20 с.
21. *Самолук В.* Поселення стжижовської культури на р. Іква на Волині // Археологія. – 2007. – № 3. – С. 58–72.
22. *Свєшніков І.* Стжижовская культура // Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья. – К. : Наук. думка, 1990. – С. 68–74.
23. *Свєшніков І., Нікольченко Ю.* Довідник з археології України. Ровенська обл. – К.: Наук. думка, 1982.
24. *Свєшніков І.* Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III – на поч. II тис. до н.е. – К. : Наук. думка, 1974. – 202 с.
25. *Ткач В.* Пам'ятки доби ранньої бронзи в середній течії р. Ікви // Олександр Цинкаловський та праісторія Волині / Під заг. ред. Г. Охріменка. – Луцьк : Волинська обл. друкарня, 2007. – С. 571–709.

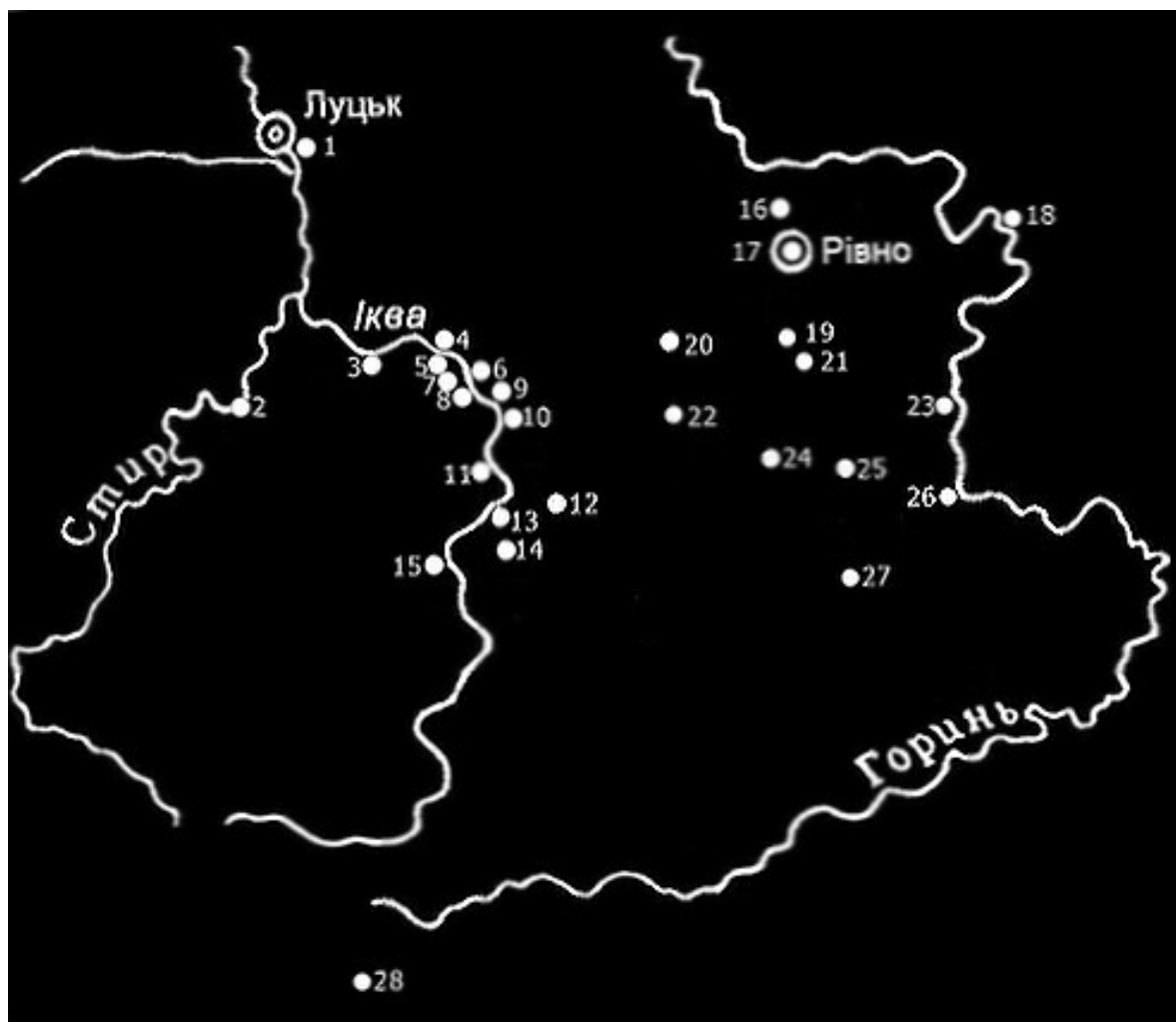

Рис. 1. Окремі пам'ятки культури багатоваликаної кераміки на території Західної Волині: 1 – Гнідава; 2 – Хрінники; 3 – Перевердів; 4 – Озлів; 5 – Арчишин; 6 – Коблин I, II; 7 – Хрупань; 8 – М'ятин I, II; 9 – Івання; 10 – Дубно-Сурмичі, Дубно-Волиця; 11 – Тараканів I, II, III; 12 – Семи дуби; 13 – Клюки; 14 – Су добичі; 15 – Стовпець; 16 – Зозів; 17 – Рівне (ур. Тютьковичі); 18 – Чудниця; 19 – Орестів; 20 – Жорнів; 21 – Здовбиця; 22 – Костянець; 23 – Стадники; 24 – Клопіт; 25 – Верхів; 26 – Остріг; 27 – Кутянка; 28 – Остап'є.

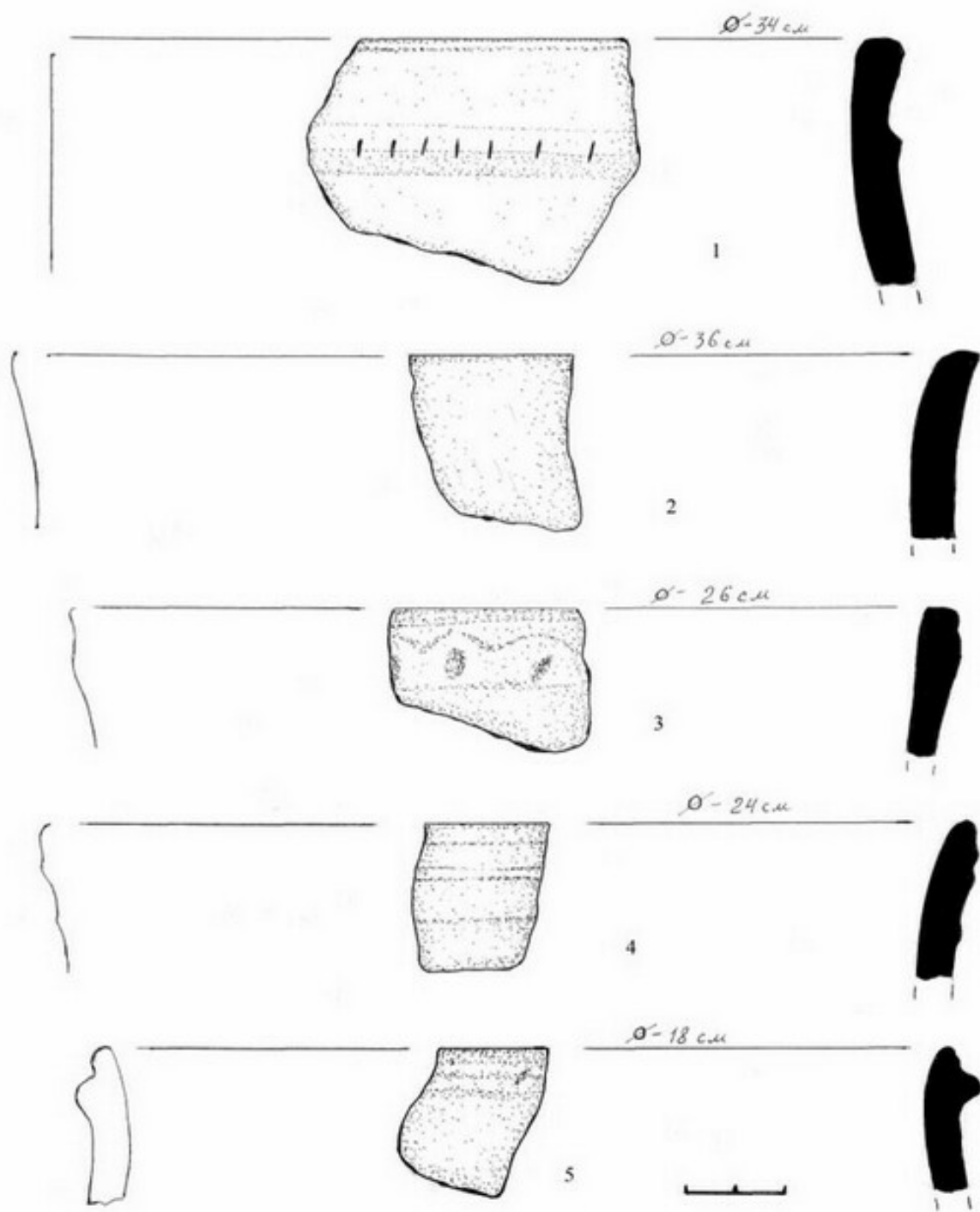

Рис. 2. Кераміка КБК: 1 – Рованці (ур.Гнідава) Луцького району Волинської обл.; 2, 4 – Івання Дубнівського району; 3, 5 – Хорупань Млинівського району Рівненської обл. (фонди ВКМ)

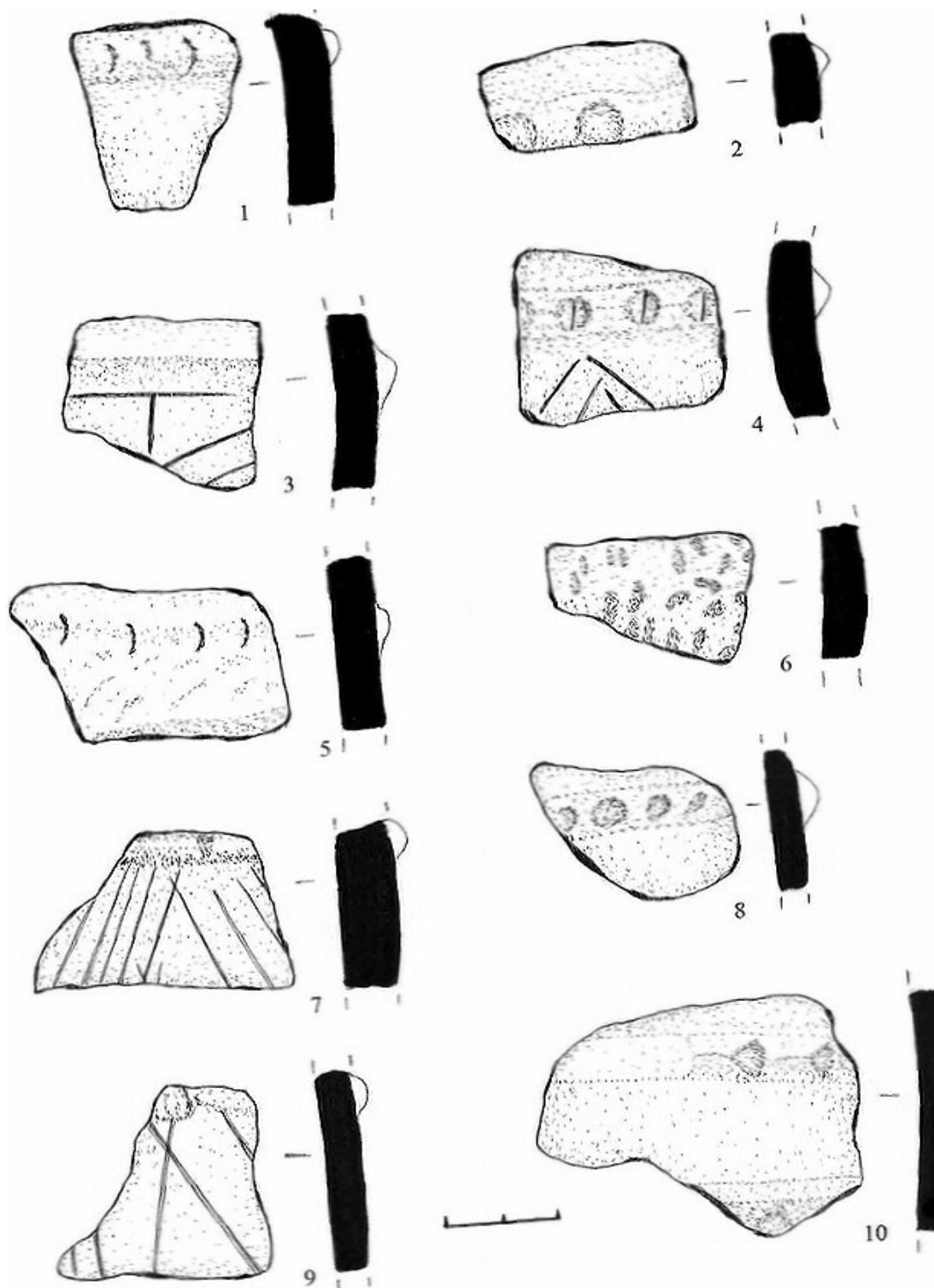

Рис. 3. Кераміка КБК: 1, 5, 7 – М'ятин Дубнівського району; 2, 3 – Красне Млинівського району; 4 – Хрінники Демидівського району; 6, 8 – Клюки Дубнівського району; 9 – Коблин Млинівського району Рівненської обл.; 10 – Рованці (ур.Гнідава) Луцького району Волинської обл. (матеріали О.Кричевського) (фонди ВКМ)

Рис. 4. Кераміка КБК: 1, 2, 5 – Рованці, Гнідавська Гірка Луцький р-н Волинська обл.; 3, 6 – М'ятин Млинівський р-н; 4 – Коблин Млинівський р-н Рівненська обл. (фонди ВКМ)